

Kijowski, Jerzy

Mazowsze północno-wschodnie od kongresu wiedeńskiego do powstania listopadowego

---

Zeszyty Naukowe Ostrołęckiego Towarzystwa Naukowego 26, 107-113

2012

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych oraz w kolekcji mazowieckich czasopism regionalnych mazowsze.hist.pl.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

MAZOWSZE PÓŁNOCNO-WSCHODNIE OD KONGRESU WIEDEŃSKIEGO DO POWSTANIA LISTOPADOWEGO

NORTH-EAST MAZOVIA FROM CONGRESS OF VIENNA TILL NOVEMBER REVOLT

Artykuł traktuje o głównych problemach gospodarczo-społecznych północno-wschodniego Mazowsza ze szczególnym uwzględnieniem naszego regionu, w tym Ostrołęki i powiatu ostrołęckiego, w okresie od 1815 do 1830 r.

Spróbujemy najpierw ogólnie odnieść się do tych lat, nieco cofając się w historii do końca XVIII w. Przede wszystkim okres 1795–1831 to sześciokrotne zmiany przynależności państwowej:

- do 1795 r. Rzeczpospolita Polska,
- 1795–1807 (lipiec) Królestwo Pruskie,
- 1807–1815 Księstwo Warszawskie,
- 1815–1831 (styczeń) Królestwo Polskie (Kongresowe),
- 1831 (styczeń) – 1831 (wrzesień) polski Rząd Narodowy,
- od września 1831 r. – prowincja Rosji carskiej.

Sześciu władców Polski (Stanisław August Poniatowski, królowie pruscy – Fryderyk Wilhelm II, Fryderyk Wilhelm III (od 1798 r.), książę warszawski Fryderyk August, carowie rosyjscy – Aleksander I i Mikołaj I (od 1825 r.).

Ostrołęka i powiat ostrołęcki na podstawie traktatu z października 1795 r. dotyczącego trzeciego rozbioru Polski weszła w skład zaboru pruskiego¹. Na podstawie patentu z 1797 r. nowo włączone ziemie podzielono na dwa departamenty – białostocki i płocki. Ostateczne określenie granic departamentów nastąpiło dopiero 9 czerwca 1799 r., natomiast podział na okręgi został dokonany po 1800 r.² Departament płocki dzielił się na sześć powiatów, w tym ostrołęcki³. Był to największy powiat składający się z trzech byłych powiatów (ostrołęckiego, ostrowskiego i nurskiego) i obejmujący wraz z Ostrołęką siedem miast – Ostrołękę, Andrzejewo, Brok, Czyżew (dzisiejsze Czyżewo), Myszyniec, Nur i Ostrowię (dzisiejsza Ostrów Mazowiecka). Obszar jego

---

* dr, Ostrołęckie Towarzystwo Naukowe

¹ Traktat podpisany został 25 października 1795 r., lecz ostateczna decyzja odnośnie do granic Rosji i Prus zapadła dopiero 2 lipca 1796 r.

² J. Wasicki, *Ziemie polskie pod zaborem pruskim: Prusy Nowowschodnie (Neuostpreussen), 1795–1806*, Poznań 1963, s. 183, 184.

³ Były to powiaty: lipnowski, mławski, ostrołęcki, przasnyski, pułtuski i wyszogrodzki.

był niezmieniony do 1866 r. i liczył około 5 tysięcy km² (dzisiaj 2099 km²). Powiat dzielił się na parafie, a po 1864 r. na gminy. W 1845 r. były to następujące parafie: Andrzejewo, Brok, Czerwin, Czyżewo, Goworowo, Jasienica, Jelonki, Kadzidło, Kleczkowo, Myszyniec, Nur z filią Boguty, Ostrołęka, Ostrów, Piski, Poręba, Rosochate, Rzekuń, Troszyn, Wąsewo, Zaręby i Zuzela, w sumie 21 parafii⁴.

Ostrołęka była w tym czasie najludniejszym miastem ziemi łomżyńskiej licząc (dane z 1797 r.): 304 dymy i 1 824 mieszkańców, podczas gdy Łomża odpowiednio 194 dymy i 1166 mieszkańców. Miasto utraciło po 1795 r. stanowisko prezydenta, a zwierzchnikiem władzy wykonawczej ponownie został burmistrz. W ogóle znaczenie władz miejskich uległo zmniejszeniu na rzecz administracyjnych władz pruskich, a Ostrołękę zaczęto nazywać nie wolnym miastem, lecz miastem Jego Królewskiej Mości Pruskiej. Faktyczne najwyższą władzę sprawował burmistrz policyjny podlegający landratowi⁵. Podobnie jak i większość innych miast Mazowsza miało charakter rolniczy, właśnie te zajęcia stanowiły bowiem podstawę życia mieszczan.

Liczba ludności powiatu wynosiła 51 432 przy 8572 dymach i był to najludniejszy powiat w całym departamencie. Powiat z kolei dzielił się na parafie. Na czele władz powiatowych stali landraci.

5 maja 1798 r. przedstawiciele duchowieństwa, szlachty i mieszczan z ziem polskich włączonych do Prus złożyli w Królewcu hołd nowo wybranemu królowi Fryderykowi Wilhelmowi III. Miesiąc później ów monarcha gościł w Ostrołęce, odbywając przy tym przegląd stacjonujących tu wojsk, o czym informowała kronika klasztorna, stwierdzając, iż był tu „nieprzewyciężony i bardzo potężny Fryderyk Wilhelm III”⁶. Ostrołęka należała w tym czasie do największych miast Mazowsza płockiego (po Płocku i Pułtusk). Miał tu swą siedzibę Sąd Powiatowy, Komisja Sprawiedliwości, jak też Komisja Policji, stacjonowało tu także wojsko, a konkretnie szwadron bośniaków.

W czasie wojny rosyjsko-francuskiej Ostrołęka przez około pół roku, od stycznia prawie do końca czerwca była na linii frontu. Spowodowało to wielkie zniszczenie miasta. Do tego doszły inne uciążliwości czasu wojny, takie jak postoje wojsk, rekwizycje i grabieże. Najbardziej ucierpiała ulica Farska (dziś Farna), Ławska, Łomżyńska (dziś Kościuszki, Traugutta i I Armii Wojska Polskiego) oraz Studzienna (obecnie Wiktora Gomulickiego). Wiele budynków zostało rozebranych w celu zbudowania miejskich fortyfikacji. Na to wszystko nałożyły się na znaczne straty poniesione jeszcze w czasie insurekcji kościuszkowskiej w ludziach, budynkach i majątku ruchomym podczas odpierania wojsk pruskich. Duże wydatki ponieśli także mieszkańcy w postaci podatków i ponoszenia ciężaru utrzymania wojsk, głównie francuskich i rosyjskich, liczących w sumie ponad 200 000 ludzi. Dwukrotnie przez Ostrołękę przechodziły wojska francuskie w 1812 r. idące na Rosję i powracające z niej, przy czym, jak pisze Zofia Niedziałkowska o ich powrocie: „Powrót rozbitków. Miasto ogołocone z żywności”⁷. Wiele dóbr rządowych zostało przekazanych w użytkowanie dowódcom francuskim i tak np. wybitny wódz, marszałek Francji Michał Ney otrzymał dawne księstwo

---

⁴ Archiwum Łomżyńskie, Interesa konsystorskie przez dziekana ostrołęckiego odbywane 1820–1823, sygn. II 82, k. 50.

⁵ A. Kociszewski, *Mazowsze w epoce napoleońskiej*, Ciechanów 1976, s. 49.

⁶ Archiwum parafialne, Kronika klasztorna, s. 41.

⁷ Z. Niedziałkowska, *Kronika najważniejszych wydarzeń z dziejów miasta Ostrołęki*, Ostrołęka 1989, s. 15.

siełuńskie, w tym m.in. takie miejscowości jak Goworowo, Żabin, Jawory, Pokrzywnica, Lipianka i Kruszewo⁸.

Duży był także wkład mieszkańców Ostrołęki i regionu w organizację wojska polskiego walczącego u boku armii francuskiej. Już wiosną 1807 r. po wycofaniu się Rosjan z Puszczy Zielonej płk Zawadzki i mjr Szremer rozpoczęli w Myszyńcu tworzenie oddziału kurpiowskiego.

Dodatkowemu zniszczeniu uległa Ostrołęka w wyniku dużego pożaru, który miał miejsce w 1811 r. Niemiecki historyograf w swym opisie Księstwa Warszawskiego z 1809 r. pisze, że położenie miasta jest „przednie do kupiectwa, ale równocześnie najzdadniejsze do założenia twierdzy”. Jeśli chodzi o twierdzę, to rzeczywiście uznając miasto za ważny punkt strategiczny, planowano tam jej budowę, jednak tego pomysłu nie zrealizowano.

Po włączeniu Ostrołęki do zaboru pruskiego zmienił się nieco skład narodowościowy mieszkańców, oprócz Polaków bowiem w mieście mieszkało kilka, a pod koniec omawianego okresu kilkadziesiąt rodzin żydowskich i kilka niemieckich. Żydzi skorzystali z wydanego w 1802 r. pozwolenia rządu na zamieszkiwanie we wszystkich miastach, zakładanie fabryk, prowadzenie karczm oraz zajmowanie się handlem, rzemiosłem i usługami. Nie jest znana dokładna data pojawienia się ludności żydowskiej w Ostrołęce, należy jednak przypuszczać, iż nastąpiło to na przełomie XVIII i XIX wieku. Dane statystyczne z 1792 r. nie wykazują w ogóle Żydów w Ostrołęce, natomiast w 1808 r. było ich 99 wśród 2036 osób (czyli około 5%), przy czym dane dotyczą mieszkańców miasta wraz z przedmieściami. Dla przykładu w Myszyńcu było ich 86 na 1087 osób, tj. około 8%, ale w sąsiednim Makowie aż 2007 na 2779, czyli około 73%. Według akt miejskich w 1812 r. w Ostrołęce zamieszkiwało 14 rodzin żydowskich, w tym 4 kramarzy, 3 szynkarzy, 3 rzeźników, zegarmistrz, czapnik, rzeźak i szkolnik. W okresie Księstwa Warszawskiego podjęta została pierwsza próba utworzenia w Ostrołęce rewiru żydowskiego, ale zakończyła się ona niepowodzeniem. Liczba ludności niemieckiej była znacznie niższa i na początku XIX w. wynosiła w całym powiecie ostrołęckim zaledwie 148 osób. Liczba ta wprawdzie wzrastała, ale dość wolno, stąd też m.in. nie została zrealizowana planowana budowa kościoła ewangelicko-augsburskiego w Ostrołęce.

Stosunkowo niezłe wyglądała sytuacja w szkolnictwie. Istniały tu dwie szkoły: parafialna (nosząca nr 125) i bernardyńska, która była jedną z ośmiu szkół średnich działających w departamencie płockim⁹. Siedziba jej znajdowała się przy ul. Studziennej nr 227¹⁰. Na początku XIX w. władze pruskie postawiły obok kościoła farnego nowy murowany budynek. W czasie wojny rosyjsko-francuskiej z 1806–1807 r. uległ częściowemu zniszczeniu i zlokalizowano w nim wojskową piekarnię¹¹. Szkołę przeniesiono wówczas do budynków klasztornych zakonu bernardynów (być może połączono ją ze szkołą zakonną). „Ma nauczyciela początki dającego (czytamy w sprawozdaniu z 1817 r.), który utrzymuje się ze składki na szkołkę przez obywateli

⁸ J. Kazimierski, *Dzieje północno-wschodniego Mazowsza 1525–1864*, w: *Dzieje ziem województwa ostrołęckiego*, Warszawa 1984, s. 81.

⁹ A. Kociszewski, op. cit., s. 51.

¹⁰ Ulica Studzienna nosi obecnie nazwę ul. Wiktora Gomulickiego; nr 227 oznacza prawdopodobnie numer działki w mieście, a nie jak dzisiaj numer domu przy danej ulicy.

¹¹ W 1829 r. budynek szkolny rozebrano, ponieważ „Przez nowy kierunek traktu kowieńsko-petersburskiego nie może pozostać na miejscu”.

i mieszkańców miasta i przedmieścia. Dawno była utrzymywana przez plebana na poświętnem¹², bez funduszu, przed zniszczeniem wojennym, jak proboszcza, tak parafian”. Do 1817 r. uczył tam Rudolf, „który ze starości i osłabienia usunął się od obowiązku, tymczasowo uczy początków Teodor Świerkowski, bez patentu”¹³. Uczęszczało tam kilkudziesięciu uczniów, np. w 1817 r. było ich 44, w tym 23 chłopców, 10 dziewcząt, 9 chłopców żydowskich i 2 ewangelickich, „ale na zimę zwiększy się liczba dzieci”¹⁴. Chcąc podnieść poziom szkolnictwa, a przy tym sukcesywnie germanizować Polaków, władze pruskie otworzyły dla Prus Nowoschodnich seminarium w Elku. Kształcili się tam, w cyklu dwuletnim, nauczyciele, przy czym kandydaci musieli posiadać znajomość zarówno języka niemieckiego, jak i polskiego. Znane są nazwiska niektórych uczniów tego seminarium pochodzących z Ostrołęki. I tak w 1801 r. wśród seminarzystów elckich był Paweł Zawarski, w 1802 r. jeden z absolwentów (o nieznanym nazwisku) rozpoczął pracę w naszym mieście, a w 1804 r. studiował Józef Jakubowski¹⁵.

Po pokonaniu wojsk pruskich przez Francuzów, 12 stycznia 1807 r. powołany został polski rząd tymczasowy pod nazwą Komisja Rządząca. Utrzymany został podział na departamenty i powiaty i niezmienny ich obszar, natomiast władze pruskie zastąpiono Polakami. Departamentami kierowały Izby Administracyjne z prezesami na czele, powiatami rządziły Izby Powiatowe Wykonawcze (prezes plus czterech konsyliarzy). Zorganizowano także sądy ziemskie (dla szlachty) i pokoju. Powołano sędziów oraz pisarzy aktowych.

7 i 9 lipca 1807 r. nastąpiło podpisanie w Tylży porozumienia między Napoleonem a Aleksandrem I o utworzeniu Księstwa Warszawskiego z części ziem dawnej Rzeczypospolitej. Dekret z 19 grudnia 1807 r. wprowadzał podział księstwa na departamenty, powiaty i zgromadzenia gminne, przy czym podział na departamenty i powiaty nie uległ zmianie w stosunku do okresu rządów pruskich.

Ostrołęka była wówczas stolicą powiatu ostrołęckiego, a ten z kolei należał do województwa płockiego, od 1837 r. do guberni płockiej, po 1866 r. zaś do guberni łomżyńskiej.

Wielką szansą dla Ostrołęki stał się projekt budowy w tym mieście manufaktury włókienniczej zwanej nieco na wyrost fabryką włókienniczą lub fabryką tkanek lnianych i bawełnianych. Wynikało to z ogólnego projektu uprzemysłowienia kraju i likwidacji nierówności w rozwoju gospodarczym, autorstwa ministra skarbu Ksawerego Druckiego-Lubeckiego. Inwestycja miała mieć charakter kompleksowy. Oprócz budowy osady rękodzielniczej planowano regulację Narwi, budowę cegielni, jak też ogólne zagospodarowanie miasta¹⁶. Prace rozpoczęły się wiosną 1826 r. Wybudowana została cegielnia w Siedliskach, dziesięć domów drewniano-murowanych dla fachowców przede wszystkim z zagranicy, rozpoczęto prace nad obwałowaniem Narwi i urządzeniem osady (wydzielenie działek pod nowy rynek, kościół, ogród spacerowy i domy mieszkalne). Niestety wszystkie te plany pokrzyżował wybuch powstania listopadowego i wojna polsko-rosyjska.

¹² Poświętno to tereny przylegające do kościoła farnego.

¹³ Archiwum Główne Akt Dawnych (AGAD), Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych (KRSW), sygn. 4516, s. 75; M. Sołtysiak, *Ratusz w Płocku*, Płock 1981, s. 50–53.

¹⁴ A. Kociszewski, op. cit., s. 51.

¹⁵ Ibidem, s. 53.

¹⁶ AGAD, KRSW, 4461, akt 1 Dzieło urządzenia osady dla rękodzielników.

Ostrołęka wyszła z niej bardzo zniszczona, głównie w wyniku toczącej się tu bitwy z 26 maja 1831 r. Miasto utraciło ponad połowę domów, m.in. bardzo ucierpiał ratusz, rynek i ulica Ławska (obecnie Bartosza Głowackiego) oraz obiekty sakralne, tj. klasztor i kościół bernardyński oraz kościół farny. „Kościół parafialny w Ostrołęce podczas bitwy ostrołęckiej utracił dzwonnice z trzema dzwonami, spaleni uległ dach kościoła i sygnatura. Ogółem straty oszacowano na 15 810 złp”¹⁷. Zniszczeniu uległa osada fabryczna zwana fabryką włókienniczą lub Nowym Miastem, budowana na prawym brzegu Narwi. Co gorsza, po zakończeniu działań wojennych zrezygnowano z jej odbudowy i kontynuowania tej inwestycji.

Liczba mieszkańców wynosiła 1666 osób. Sukcesywnie następował jej wzrost, ale szybsze jego tempo nastąpiło dopiero w latach osiemdziesiątych XIX w. W 1847 r. liczba mieszkańców wynosiła 2042 osoby (w tym 1027 Polaków i 1015 Żydów)¹⁸, w 1883 r. około 5000¹⁹, a w 1897 r. 7965 z przedmieściami (z wojskiem prawie 13 000)²⁰. Znaczny wpływ na zmniejszenie liczby ludności miała epidemia cholery, która nawiedziła miasto w 1832 r. Omawiany okres należy do najgorszych w całej niemal 600-letniej historii miasta, charakteryzując się znacznym zastojem w życiu miasta, a nawet cofnięciem się w poziomie rozwoju do czasu sprzed 1826 r., czyli momentu rozpoczęcia budowy osady włókienniczej. Niewiele przyniosła Ostrołęce pomoc władz centralnych. Wprawdzie miasto otrzymało z ich strony pewne wsparcie jako rekompensatę za straty wojenne, ale było one stanowczo niewystarczające w stosunku do potrzeb.

Władze miasta składały się z burmistrza i ławników. Burmistrz (od 1837 r.) był mianowany przez gubernatora, ławnicy zaś wybierani przez mieszkańców miasta, lecz posiadający jedynie głos doradczy. Burmistrz wspólnie z ławnikami tworzył Urząd Muncypalny przemianowany w 1842 r. na Magistrat. W mieście nadal funkcjonowały cechy, których w połowie XIX w. było siedem: szewców, piekarzy, krawców, rzeźników, kowali, garncarzy i stolarzy. Poza cechami pozostawali Żydzi trudniący się przede wszystkim handlem i rzemiosłem.

Oprócz Polaków i Żydów byli w Ostrołęce również Rosjanie, zarówno urzędnicy, jak też wojskowi.

W mieście istniała tylko jedna szkoła, do której uczęszczało od 60 do 70 dzieci, w 1858 r. zaś otwarto szkołę rzemieślniczą. Bardzo słabo wyglądało szkolnictwo w powiecie. W połowie XIX wieku szkoły istniały w takich miejscowościach jak: Czerwin, Goworowo, Kadzidło, Kleczkowo, Myszyniec, Piski, Rzekuń i Troszyn. Jeden uczeń na wsi przypadał na około 70 mieszkańców, a liczba analfabetów w powiecie wynosiła ponad 80%. Oprócz szkół publicznych istniały także nielegalne szkoły prywatne działające najczęściej w sezonie zimowym. Bardzo często nauczycielami byli organiści lub księża.

Ważną rolę w życiu miasta odgrywały cotygodniowe targi oraz jarmarki, których w Ostrołęce odbywało się rocznie sześć, w środy po: św. Walentym, św. Józefie,

¹⁷ AGAD, KRSW, nr 6979.

¹⁸ AGAD, KRSW, akta m. Ostrołęki z lat 1832–1868, k. 4443–4460.

¹⁹ *Pamiętna książka łomżyńskiej guberni*, 1883 r., s. 14. Podana jest tam liczba 7050 mieszczan, ale około 2000 stanowili w tym mieszkańcy Myszyńca.

²⁰ Z. Niedziałkowska, *Ostrołęka. Dzieje miasta*, wydanie czwarte, Ostrołęka 2002, s. 185.

Wniebowstąpieniu NMP, Podniesieniu Pańskim, Wszystkich Świętych i po 8 listopada²¹.

O ile okres rozbiorów był najgorszym dziejach państwa polskiego, o tyle lata 1815–1830 były z kolei najlepsze w tym okresie.

Znaczne zmiany nastąpiły w gospodarce wiejskiej. Stopniowo zanikać zaczęły zawody leśne, takie jak myślistwo, bartnictwo i rudnictwo (dotyczy to przede wszystkim terenów puszczańskich). Myślistwo – w 1816 r. bowiem wprowadzono zakaz posiadania broni palnej, bartnictwo – likwidacja barci leśnych i rudnictwo – konkurencja innych ośrodków (szczególnie Staropolskiego Okręgu Przemysłowego, a potem Śląskiego). Nadal dobrze, a nawet jeszcze lepiej, rozwijało się bursztyniarstwo (dwie fabryki bursztyniarskie w Ostrołęce i Myszyncu).

BIBLIOGRAFIA

Źródła archiwalne

Archiwum Główne Akt Dawnych, Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych

Archiwum Państwowe w Łomży

Archiwum parafialne w Ostrołęce, *Kronika klasztorna*

Pamiętna Książka Łomżyńskiej Guberni

Opracowania

Grossman H. 1925. *Struktura społeczna i gospodarcza Księstwa Warszawskiego na podstawie spisów ludności 1808–1810 roku*, „Kwartalnik Statystyczny”, t. II.

Kazimierski J. 1984. *Dzieje północno-wschodniego Mazowsza 1525–1864*, w: *Dzieje ziem województwa ostrołęckiego*, Warszawa.

Kociszewski A. 1976. *Mazowsze w epoce napoleońskiej*, Ciechanów.

Łukasiewicz J. 1968. *W granicach Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego 1806–1914*, w: *Cztery wieki Mazowsza*, Warszawa.

Niedziałkowska Z. 2002. *Ostrołęka. Dzieje miasta*, Ostrołęka.

Pazyra S. 1939. *Studia z dziejów miast na Mazowszu od XIII do początków XX wieku*, Lwów.

Święcki T. 1816. *Opis starożytnej Polski*, Warszawa.

Wasicki J. 1963. *Ziemie polskie pod zaborem pruskim: Prusy Nowowschodnie (Neuostpreussen), 1795–1806*, Poznań.

STRESZCZENIE

Artykuł traktuje o głównych problemach gospodarczo-społecznych północno-wschodniego Mazowsza ze szczególnym uwzględnieniem naszego regionu, w tym miasta Ostrołęki i powiatu ostrołęckiego, w okresie od 1815 do 1830 r.

SŁOWA KLUCZOWE: Mazowsze północno-wschodnie, Ostrołęka, gospodarka, szkolnictwo, zabory

---

²¹*Pamiętna książka 1886*, Cz. 1, s. XXIX.

SUMMARY

The article treats our region about main economic-social problems of North-east Masovia with particular reference to, including cities of Ostrołęka and the Ostrołęka district in the period from 1815 to 1830.

KEYWORDS: North-east Masovia, Ostrołęka, economy, education, seizures